

Roger MOORHOUSE: *Diablovi spojenci. Hitlerov pakt so Stalinom 1939 – 1941*. Premedia, Bratislava 2015, 413 stran

Britský historik Roger Moorhouse není českým čtenářům úplně neznámým autorem. Zabývá se historií druhé světové války.¹ Úzce spolupracoval s Normanem Daviesem², společně také vydali několik studií³, asi nejznámější z nich je sonda do dramatických dějin polského města Vratislavi.⁴

Ve své poslední knize se zaměřil na analýzu sovětsko-německého spojení v letech 1939–1941, které se zrodilo 23. srpna 1939 v moskevském Kremlu podpisem Ribbentrop-Molotovova paktu. Po právu nazval spojení Německa a SSSR „ďáblovým dílem“.⁵ Zdůraznil přitom, jak podobné, ale také jak různé státy se na počátku druhé světové války spojily: průmyslové Německo a stále ještě zaostalejší, ale do popředí se deroucí Sovětský svaz, Hitler se svými rasovými předsudky (zejména vůči Židům) a Stalin, zastrahující společnost na bázi politických a třídních hledisek, dva největší a také nejkrvavější diktátoři 20. století. Spojovala je přitom nejen nenávisť vůči západním demokraciím, ale také společné ekonomické a mezinárodněpolitické zájmy.

Tragičnost takového spojení Moorhouse dokumentuje na příkladu do září 1939 polského města Brestu. Právě tam Lenin a Trockij vyjednali ukončení ruské angažovanosti v prvním globálním konfliktu. V září 1939 město dobyli Němci, kteří ho po několika dnech právě na základě dohody se SSSR předali do sovětských rukou. Jistě se našli obyvatelé, kteří sovětské vojáky vítali chlebem a solí. Bylo však také dost těch, kteří si plně uvědomovali závažnost a důsledky přechodu pod sovětský vliv. Moorhouse si také všimá proměny sovětské propagandy: zatímco v roce 1939 Stalin argumentoval ochranou Rusů, Ukrajinců a Bělorusů, o dva roky později, v souvislosti s válkou s Německem, operoval s tezí nezbytného taktického paktu.

Pro oblast mezi Německem a SSSR měl Ribbentrop-Molotovův pakt osudové následky. Nešlo jen o čtvrté dělení Polska, ale rovněž o zpečetění osudů nezávislého

- 1 Jeho další knihy: MOORHOUSE, Roger: *Killing Hitler. The Third Reich and the Plots Against the Führer*. Jonathan Cape, London 2006; TÝŽ: *Atentáty na Hitlera. Spiklenci, vrahové a diktátor, který unikl smrti*. BB art, Praha 2007; TÝŽ: *Berlin at War*. Basic Books, New York 2010. Roger Moorhouse je známý rovněž svým vystupováním v řadě televizních dokumentů; naposledy například v některých dílech britského dokumentu *Vzestup a pád NSDAP* (vysílala Česká televize v roce 2015).
- 2 V češtině byly vydány tyto jeho práce: DAVIES, Norman: *Ostrovky. Dějiny*. BB art, Praha 2003; TÝŽ: *Polsko. Dějiny národa ve středu Evropy*. Prostor, Praha 2003; TÝŽ: *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*. Academia – Prostor, Praha 2005; TÝŽ: *Boj o Varšavu. Povstání Poláků proti nacistům 1944*. Prostor, Praha 2005; TÝŽ: *Bílý orl, rudá hvězda. Polsko-sovětská válka 1919–1920*. BB art, Praha 2006; TÝŽ: *Evropa ve válce. Žádné jednoduché vítězství*. BB art, Praha 2007.
- 3 Např. DAVIES, Norman – MOORHOUSE, Roger: *Návraty střední Evropy*. In: TRÁVNÍČEK, Jiří (ed.): *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Host, Brno 2009.
- 4 DAVIES, Norman – MOORHOUSE, Roger: *Mikrokosmos. Portrét jednoho středoevropského města*. BB art, Praha 2006.
- 5 Paktu Ribbentrop-Molotov částečně věnovali pozornost autoři větších syntéz druhé světové války nebo přehledných dějin střední Evropy. Viz např. TUCKER, Robert C.: *Stalin. Stalin u moci. Revoluce shora 1928–1941*. Dialog, Praha 1995, s. 471–498; BULLOCK, Alan: *Hitler a Stalin. Paralelní životopisy*. Mustang, Plzeň 1995, s. 551–676; DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé. Velká politika 1938–1991. Díl I. Světová válka a nukleární mír 1938–1964*. Karolinum, Praha 2004, s. 39–54.

Pobaltí a územní celistvosti Finska a Rumunska.⁶ Stalin získal během jediného večera území, která před revolucí v roce 1917 náležela carskému Rusku. Jacques Rupnik má pravdu, když tvrdí, že obětovaným a krvácejícím Polákům potvrdily pakt a sovětský podíl na okupaci země skutečnost, že *sovětské Rusko je pokračováním Ruska carského*.⁷ V nejnovější syntéze ruských a sovětských dějin pak autoři při hodnocení Stalinovy politiky srpna 1939 konstatovali, že západní demokracie netoužily pomáhat Stalinovi při rozšiřování zóny jeho vlivu v Evropě, a proto *zcela přirozeně započal totalitní a agresivní Sovětský svaz sblížení s totalitním a agresivním nacistickým Německem proti anglosaským demokraciím a Francii, které se snažily zachovat mír a existující evropské hranice*.⁸

Asi nejpřesněji vystihl podstatu Hitlerova a Stalinova spojení americký historik Robert Tucker. Ani jedné straně nešlo o dlouhodobou spolupráci, ale o získání času pro realizaci vlastních cílů. V knize *Stalin* k povaze spojení uvedl: *Po podpisu paktu s Hitlerem v srpnu 1939 se Stalin vychloubal, že „napálil“ Hitlera, ale ve skutečnosti tomu bylo právě naopak. Hitler ho nejen „převezl“, ale svým rychlým vítězstvím nad Francií úplně rozmetal Stalinův neochvějný předpoklad, že válka na Západě se protáhne a že se tedy situace bude vyvíjet v jeho prospěch. A nyní doběhl Stalina tím, že ho přesvědčil, že je s ním ochoten uzavřít takovou dohodu, která jim oběma umožní víceméně ovládat celý svět. Zdá se, že Stalin nikdy nepochopil plnou sílu Hitlerova fanatismu a naprostou nemožnost dohodnout s ním jakýkoliv obchod*.⁹

Moorhouse rekonstruuje nejen příběh o cestě nacistického ministra zahraničí Joachima von Ribbentropa do Moskvy (samozřejmě včetně dnes již všeobecně známých historek o přípitcích, fotografování nebo vtípů o podobnosti obou režimů apod.), ale všímá si motivů a akceleratorů vytvoření spojení. Západní demokracie, vědomé si blízkosti konfliktu v Evropě, nadbíhaly Sovětskému svazu, bály se však větších spojeneckých vazeb. Hitler naproti tomu bral pakt se Stalinem pouze jako účelovou záležitost na nezbytně nutnou dobu. První společnou obětí se stalo Polsko.

Právě na polském příkladu si autor všímá paralel přístupu obou režimů, nyní spojenců, vůči obyvatelstvu. Nešlo zdaleka jen o represivní zákroky či popravy, ale také o přesuny tisíců lidí z ruského záboru do německého a obráceně. Je až děsivé, jak se pozdější líčení prožitých hrůz přeživšími podobala. Moorhouse ani nezastírá pochopitelnou spolupráci Gestapa a NKVD při pronásledování i jen potenciálního odporu. Uvádí příklady deportací do nehostinných končin severního Ruska, Kazachstánu nebo do táborů Gulag, postihu namířeného rasově i třídně (např. vůči polské inteligenci a střední třídě) či hromadných poprav. Tragické osudy neminuly ani polské a německé komunisty. Pokud německé soudruhy uprchnouší do SSSR před nacismem Stalin přímo nezlikvidoval ve 30. letech v oblodných procesech, došlo po podpisu paktu k jejich předání do rukou „spojenců“.¹⁰

6 Tyto aspekty správně připomíná Timothy Snyder. Viz SNYDER, Timothy: *Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Paseka – Prostor, Praha – Litomyšl 2013, s. 124–125.

7 RUPNIK, Jacques: *Jiná Evropa*. Prostor, Praha 1992, s. 38.

8 ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století. Díl I. 1894–1939*. Argo, Praha 2014, s. 916.

9 TUCKER, Robert C.: *Stalin*, s. 493.

10 Viz např. svědectví Margarete Buber-Neumannové. BUBER-NEUMANNOVÁ, Margarete: *Zajatkyňi Stalina i Hitlera. Svět v temnotě*. Barrister & Principal, Brno 2011.

Do roka a do dne od podpisu paktu, tedy do srpna 1940, se v sovětských rukou vedle části polského území ocitlo i Pobaltí, na Finsku vybojované území na Karelské šíji a doposud rumunská Besarábie a Severní Bukovina. O dobrovolnosti připojení výše uvedených zemí lze jistě pochybovat. Nic na tom nemění ani téměř do slova shodné žádosti pobaltských parlamentů o připojení Lotyšska, Estonska a Litvy k SSSR. Vojenské hrozby ze strany SSSR i beznadějnost politických reprezentací ve Vilniusu, Rize a Tallinnu přirovnává Moorhouse k mnichovské zradě na Československu. Politické a intelektuální elity čekala decimace, v tomto ohledu si obě hnutí počínala na okupovaných územích obdobně. Sovětská expanze vůči Finsku za tichého přihlížení Berlína nesla všechny znaky mocenskopolitického diktátu ve stylu pozdních 30. let. Finové se ale nenechali zastrašit a hrdě pět měsíců vzdorovali vojenské převaze protivníka.

Ribbentrop-Molotovův pakt hluboce zasáhl dosavadní ideologické teze komunistického a fašistického hnutí, až dosud navzájem vůči sobě vyhraněné. Oba diktátoři nyní museli tvářit v tvář rozpakům, který 23. srpen 1939 vyvolal, čelit rozkolu uvnitř fašistického, respektive komunistického hnutí. Moorhouse uvádí příklad neshod uvnitř britské komunistické strany. K podobným procesům (tj. k projevům nepochopení a přímo nesouhlasu) došlo také v komunistických stranách ve Francii, Německu, USA aj. Pro české čtenáře vystupuje v této souvislosti do popředí postava Vladimíra Clementise, který uzavření paktu kritizoval, což mu bylo později „připomenuto“ v 50. letech v obludném politickém procesu Slánský a spol. Nicméně autor upozorňuje i na další důležité momenty, např. na úpravy (zákazy nebo přirozeně naopak) v oblasti médií a kultury v otázce prezentace obrazu toho druhého. Několikrát se tak v průběhu 30. a 40. let měnil obraz Německa v SSSR a implicitně obraz Ruska (resp. SSSR) v Německu, vždy v souvislosti s posledním vývojem vzájemných vztahů.

Britská politika, jak píše Moorhouse, zdá se, úplně nevěřila ryzí podstatě spojení Moskva – Berlín. Pokoušela se o formu jakýchsi testů vůle zejména Stalinovy zahraniční politiky. To však nemělo znamenat definitivní uzavření potenciální pozdější spolupráce. Proto také Britové nikdy neoznačili SSSR přímo za svého nepřítele. V reakci na válku proti Finsku někteří britští vládní činitelé uvažovali o bombardování ropných plošin v Zakavkazsku, ale ze strategického hlediska bylo od těchto plánů ustoupeno. Navíc se britská politika snažila rozštěpit dosavadní spojení jiným způsobem, a to prostřednictvím svého velvyslance v Moskvě Stafforda Crippse. Ani zde ale neuspěla. Moorhouse konstatuje, že Londýn v podstatě neměl Moskvě vedle jakýchsi proklamací o možném budoucím spojení co nabídnout.

Důležitou součástí (byť některými badateli přeceňovanou) byla oblast hospodářské spolupráce obou zemí. Navazovala na partnerství uzavřené počátkem 20. let v Rapallu (1922). V letech 1939–1941 se kontakty zaměřily na strategické suroviny. Podle dohody ze srpna 1939 se SSSR zavázal dodávat nerostné suroviny, Německo pak opačným směrem tzv. průmyslové zboží; současně měla být Moskvě poskytnuta půjčka ve výši 200 milionů říšských marek s tím, že SSSR ji začne splácet hospodářskými dodávkami od roku 1946. Byť sovětské dodávky (šlo hlavně o ropu, ale také o železnou rudu) nedosáhly nikdy sta procent dohodnutých kontingentů, rozhodně je nelze považovat za marginální. Německo je mohlo kompenzovat z Rumunska nebo

Švédska, nicméně na pokračování vzájemných kontaktů mělo svůj zájem. Stejně tak Moskva, pro kterou průmyslové zboží tvořila například letadla, tanky, lodě apod. Důkaz o tom, že Hitler i Stalin přikládali této rovině vztahů velký význam, představuje skutečnost, že oba státy se čas od času upomínaly ohledně plnění smlouvy. Oba dikta-toři přitom do těchto záležitostí prokazatelně vstupovali.

Pokud existovaly nějaké rezervy či problémy, řešily se na politické úrovni. Na podzim 1940 dospěly obě země do stadia hledání dalšího spektra vzájemné spolupráce. Hitler usiloval o porážku Velké Británie (respektive o její izolaci – s bolševickým Ruskem na své straně podobně jako Napoleon na počátku 19. století). Byl přesvědčen, že poté bude stát na prahu nového dělení světa mezi vítěze, k nimž nyní musel počítat i SSSR. V listopadu 1940 přijel do Berlína předseda sovětské vlády Vjačeslav Molotov. Jednal s Ribbentropem i Hitlerem. K dohodě však nedošlo, a při tehdejší názorové konstelaci snad ani dojít nemohlo. Hitler směřoval sovětskou expanzi na jih, s cílem zatažení SSSR do konfrontace s Velkou Británií. Sověti však upřednostňovali expanzi na západ (Balt – Finsko, Švédsko), na Balkán (Bulharsko, úžiny Bospor a Dardanely) a do Persie. Do této oblasti ale směřovaly také zájmy Německa a Itálie. Ani Hitler, ani Stalin nechtěli ustoupit, což se názorně projevilo na jednání Dunajské komise¹¹ v prosinci 1940. Sovětsko-německé spojení se otřásalo v základech. Znechucený Hitler (jistě přesvědčený o nevděčnosti bolševiků) následně vydal pokyn k dokončení příprav plánu Barbarossa.

Následovalo intermezzo mezi koncem jednání a vypuknutím války v červnu 1941. Moorhouse upozorňuje především na změnu strategického uvažování v Berlíně i v Moskvě. Hitler se již plně koncentroval na finalizaci plánu útoku na SSSR; těžko říct, zda skutečně existovala uvnitř režimu skupina představitelů, kteří s agresí východním směrem otevřeně nesouhlasili. Vedle toho si autor všiml také skutečnosti, že někteří sovětsí vojenští velitelé poukazovali na změny v dislokaci německých vojsk za hranicemi a žádali po Stalinovi adekvátní reakci. Ten to však rozhodně odmítal – obviňoval své generály ze snahy vyvolat válku a nechtěl provokovat německého spojence. Několik týdnů před válkou (konstatuje Moorhouse) hospodářské dodávky probíhaly bez větších problémů. Stalin také nevěřil získaným zpravodajským informacím z více zdrojů, které uváděly termín německého útoku.¹²

Ribbentrop-Molotovův pakt skončil v časných ranních hodinách 22. června 1941. Autor popsal okolnosti vypuknutí války a poukázal přitom hlavně na dvě skutečnosti: za prvé na tempo, s jakým německé jednotky postupovaly, za druhé na skutečnost, že sovětská armáda nakoupila v rámci plnění paktu některé zbrojní systémy, které nyní použila proti agresorovi. Podle Moorhouse jel každý osmý německý tank na sovětskou ropu. Sám Stalin si nepřipouštěl politickou nebo vojenskou chybu, viníky hledal jinde – ve svém okolí, mezi generály, konečně také operoval s tezí o zradě spojence, o nečekanosti a záludnosti německého útoku (mj. bez vypovězení války). Moorhouse nesouhlasí s dříve publikovanými názory o psychickém zhroucení Stalina

11 Dunajská komise byl mezinárodní orgán existující mezi světovými válkami. Komise kontrolovala a případně regulovala systém plavby po Dunaji.

12 Viz např. MURPHY, David E.: *O čem Stalin věděl. Záhada operace Barbarossa*. Academia, Praha 2008.

a o jeho útěku z Moskvy (k znovunabytí sil potřeboval týden). Argumentuje knihou návštěv v Kremlu i svědectvími pamětníků, kteří Stalina uvádějí u řady důležitých jednání. Hledal se ale viník sovětských katastrofických porážek a byl nalezen v jednom z nejschopnějších tehdejších sovětských generálů (v té době veliteli Západního zvláštního vojenského okruhu) Dmitriji Grigorjeviči Pavlovovi, který byl dle Stalinovy vůle odsouzen k trestu smrti a popraven. Současně s ústupem ze západních částí SSSR docházelo narychlo k přesunu a k popravám politicky nevhodných osob, již dříve zadržovaných NKVD.

Moorhouse si také všímá britské a americké reakce na vypuknutí války na Východě. Jednou z oblastí, do nichž Churchillova vláda investovala svůj politický kredit, byla snaha vynutit si na Sovětech souhlas s obnovením polské nezávislosti po porážce Hitlera. To byl svrchovaně komplikovaný problém. Velká Británie právě kvůli Polsku vstoupila do války. Sověti se pak ve shodě s Hitlerem podíleli na jeho parcelaci a nastolili tam tuhý okupační režim, včetně provádění čistek. Dosáhnout už jen debaty (natož dohody v červenci 1941) mezi sovětským velvyslancem v Londýně Majským (jednal z pověření vlády SSSR) a polskou exilovou vládou v Londýně v čele s generálem Sikorským byl extrémně náročný výkon.

Oba bývalí „spojenci“ hledali po vypuknutí německo-sovětské války důvody pro to, aby vysvětlili, proč dříve tak velebený dokument pozbyl platnosti. Hitler i Stalin si přitom počínali stejně. Po porážce nacistického Německa a po startu studené války byly jakékoli reminiscence na téma Ribbentrop-Molotovova paktu pro Sověty dvojnásob nepříjemné. Zvláště v situaci, kdy Američané vydali v roce 1948 dokumenty zaměřené právě na tento aspekt historie druhé světové války. Stalin kontroval vlastním pamfletem nazvaným *Falšovatelé historie*, ve kterém kategoricky odmítal teze o existenci tajného dodatku. Právě zde se operovalo s tvrzeními o nutnosti bránit SSSR proti nacistické agresi, přičemž Stalin prý neměl pochybnosti o tom, že k ní dojde. Údajně proto tedy taktizoval, nechal napochodovat svou armádou do Polska, Pobaltí, Besarábie a Bukoviny, také pro tzv. spojení s „hitlerovci“ zaútočil na Finy. Falšoval-li a zamlčoval-li někdo skutečné dění, pak to byli sovětské představitelé, a to i v době po Stalinově smrti. Vzpomeňme si jen na sovětské popírání katyňského masakru.

Knihy Rogera Moorhouse je čtivě napsaná, velmi zajímavá a pro poznání dané problematiky přínosná. Autor se nebojí provokovat čtenáře. Klade si závažné otázky a nabízí své odpovědi na základě fundované znalosti nejen historických událostí, ale do popisovaných jevů vhodně zapojuje i jakýsi psychologický drobnohled. Jestli lze něco vytknout, pak snad jedině to, že kniha je napsána jen na základě literatury; v jejím seznamu ale najdeme skutečně zásadní práce západní historiografie.

◆ Jan Kalous